

PÁLÓCZI HORVÁTH ANDRÁS

Asszimiláció és továbbélő hagyományok a középkori Magyarországon. A keleti népek példája

A Kárpát-medence a történelem folyamán több ízben volt végpontja a steppei népek nyugat felé vándorlásának. Bár a X. századtól a közép-európai és kelet-európai államok létrejötte és megerősödése némileg gátat szabott a nagy népmozgásoknak, kelet felől egymás utáni hullámokban még ezután is érkeztek nomád népek a Fekete-tenger vidéki steppékre. Ezen X–XIII. századi nomád népek közül a legjelentősebbek voltak a török nyelvű besenyők, úzok és kunok, de más törzsekkel és kisebb néptörzsekkel is számolhatunk (pl. a szintén a törökséghez tartozó Berendi és Kajapa törzs). E népek közül több kisebb-nagyobb csoport és leszakadt nép-rész költözött Magyarországra a tatárjárás előtt, illetőleg a mongol hódítás következtében. A magyar honfoglalás és a tatárjárás között szereplő kelet-európai steppei népeket összefoglalóan általában középkori nomádoknak szoktuk nevezni, de talán még inkább találó az orosz szakirodalomban használatos „kései nomád” kifejezés. Ugyancsak a korszak steppei népei között említhetjük a letelepült életmódot folytató, iráni nyelvű jászokat, akik szintén jelentős számban települtek Magyarországra a tatárjárás után.

Köztudott, hogy már a honfoglaló magyarok törzsszövetségében is voltak keleti eredetű, idegen etnikai csoportok, főként a Kazár Kaganátusból kiszakadt és a magyarokhoz csatlakozó kabar törzs keretei között. Ezek közül az írott források és a népnévi jelentésű helynevek segítségével jól azonosíthatók az alánok, az onogurbolgarok, a kálizok (khorezmiek) és maguk a türk eredetű kazárok is. A honfoglalás után, a X. század folyamán beköltözött mohamedán volgai bolgárokkal és kálizokkal is számolhatunk. A Magyar Fejedelemség korában e csatlakozott népek – az etnikai munkamegosztás elve alapján – a katonai segédnépek hagyományos szerepkörét töltötték be, a fejedelmi sereg elővéd és utóvéd csapatait képezték, bár esetenként más jelentős tevékenységet is elláttak (kereskedelem, pénzverés, ötvösség stb.). Az államalapítás idején nyugati módra átszervezett királyi seregben is megmaradt azonban egy nomád taktikával harcoló könnyűlovas alakulat, amelyet továbbra is katonai segédnépekből szerveztek, s az egész Árpád-kor folyamán kimutatható. A XI–XII. században kálizok, besenyők és székelyek szerepelnek ilyen feladatkörben. A hagyományos katonai szerep jó ideig elősegítette a népi különállást, és késleltette az

asszimilációt, még akkor is, ha a kora Árpád-korban etnikai-területi autonómiáról nem beszélhetünk.

A Magyarországon élő muszlimok (khorezmiek és maghrebiek) még a XII. század közepén is őrizték nyelvüket, etnikai és vallási identitásukat, ahogy az 1150–1153 között Magyarországon járt arab utazó, ABU-HÁMID AL-GARNÁTI írja.¹ Az ő példájukon vizsgálta a vallási és kulturális szempontból izolált etnikai közösségek fennmaradásának lehetőségét SZŰCS JENŐ. Szerinte a muzulmán közösségek csak a XIII. század első felében asszimilálódtak a katolikus egyház által folytatott üldözés következtében, vagyis mintegy 300 évig őrizték különállásukat. Az etnikai összetartás kimerülésének jelei csak a negyedik évszázadban mutatkoztak.²

A kipszak-török nyelvű besenyők TAKSONY fejedelem korától II. ISTVÁN király uralkodásáig, 955 és 1122 között több hullámban költöztek Magyarországra. 1051-ben már szó esik besenyőkről, akik a betörő III. HENRIK német császár seregét Fejér megyében támadták. 1074-ben a nyugati határszélen lakó, Fertő- és Rába-vidéki besenyők vonultak Salamon király ellen, s I. GÉZÁTól ezért szabadságjogokat kértek. A krónikák szerint 1116-ban és 1146-ban a királyi sereg elővédje főként székelyekből és besenyőkből állt.³ A különböző időpontokban beköltözött és az ország különböző részein csoportosan vagy szétszórta letelepített besenyők az Árpád-kor folyamán nem értek el egységes szervezetet. Korai csoportjaikat az államszervezés idején széttelepítették, mint a törzsi katonaságot vagy a többi csatlakozott népet. Többé-kevésbé egybefüggő, nagyobb besenyő településcsoportok a következő vízjárta, mocsaras vidékeken rajzolódnak ki: 1. a Rába alsó folyása és a Marcal mente; 2. a Sárvíz vidéke és a Sárköz; 3. a Közép-Tisza-vidék és a Bükkalja; 4. a Körösök mocsárvilága, a Sárret; 5. a Maros torkolatától délre, a Harangod folyócska mentén.

Az Árpád-kori besenyők nagyobbrészt a királyi udvar népei közé és a nádor fennhatósága alá tartoztak, de egyes vidékeken a várszervezetbe is bekerültek. Katonáskodó rétegük lovas szolgálatot látott el, így maradhattak meg a szabadok között. Ez a „besenyő szabadság” (*libertas Bissenorum*) a királlyal való hadba vonulást is jelentette, a régi jogszokás szerint.⁴ A besenyő nyelv fennmaradására utalnak egyes kipszak-török eredetű besenyő személynévek, valamint az ilyen jellegű személynév-

¹ BOLSAKOV, O. G. – MONGAJT, A. L.: *Abu-Hámid al-Garnáti utazása Kelet- és Közép-Európában. 1131–1153.* Budapest, 1985. 56–62.

² SZŰCS JENŐ: *Két történelmi példa az etnikai csoportok életképességéről.* Magyarságkutatás. Budapest, 1987. 17–20, 24.

³ SRH I. 348–349, 395–396, 435–436, 456.; GYÖRFFY GYÖRGY: *A magyarság keleti elemei.* Budapest, 1990. 113–114, 119–120.

⁴ GYÖRFFY GYÖRGY: i. m. 126–127, 163, 169.

ből származó besenyő falunévek (pl. Thonuzoba, Tomaj, Kajdan, Thaba, illetve Töböröcsök, Alap, Cece, Vajta, Kajdacs). A török névadási szokás a XIII. század folyamán változott meg, közvetve ez jelezheti a nyelvi beolvadást, ami ezek szerint mintegy 200 év után következett be.

A rendszeres könnyűlovas katonai szolgálat bizonyára hosszú ideig életben tartotta a steppei hagyományok egy részét, különösen a viseletet és a fegyverzetet. Ilyen besenyő típusú régészeti leletek (zabla, kengyel, szablya) valóban több helyen is előkerültek, ahol a források szerint besenyő lakosság élt a XI–XII. században (Sárbogárd-Tinód, Bajcs-Farkasd puszta, Kölesd-Itatóhegy). Ezek a leletek egyúttal a továbbélő pogány temetkezési módra is bizonyítékok. Tudunk arról, hogy 1067 körül a Borsod megyei Szihalom határában számon tartottak egy, „a besenyők sírjaihoz” (*ad sepulturas Bissenorum*), valószínűleg kurgánokhoz vezető utat. Mégis, a Kárpát-medencében kimutatható nagy számú besenyő helynévhez és településhelyhez képest a pogány hitvilág és temetkezési szokások továbbélése csak viszonylag kevés helyen és rövid ideig adatolható. A régészeti adatok azt mutatják, hogy a steppei hagyományoknak ez a része csak két-három nemzedéken keresztül maradt fenn.⁵

A besenyő etnikai csoportok magyar társadalomba való betagozódása és nyelvi-kulturális beolvadása után, a XIV. század folyamán azonban egyes besenyők etnikai öntudata újraéledt. Ez részben az országos nemesek soraiba törekvő besenyő előkelők részéről tapasztalható, de arra is van példa, hogy éppen a birtokokat gyűjtő besenyő ispán ellenében sikerült egy „régiként szokás szerint hadviseléssel tartozó” besenyő közösségnek megvédeni ősi földjeit és kiváltságlevelét nyerni a királytól.⁶

A besenyők példája azt mutatja, hogy a hagyományos steppei kultúrát a maga teljességében valószínűleg csak az első két-három nemzedék tartotta fenn. A szétszórta élő kisebb közösségek viszonylag hamar beolvadtak, a népi különállás tudatát csak az együtt települt, nagyobb közösségek őrizték kb. 300 éven keresztül, még a nyelvi elmagyarosodás után is. A tatárjárás után a besenyők szerepét a magyar hadszervezetben a kunok vették át, jelezve, hogy a besenyő közösségek etnikai összetartása kimerülőben volt. A folyamat részletei nehezen adatolhatók, de feltételezzük, hogy a kereszténnyé válással és a népi hagyományok egy részének feladásával a besenyők kultúrája kettőssé vált és egyre inkább a kétnyelvűség volt rájuk jellemző. Ez az időszak hozzávetőlegesen a XII. század közepétől a tatárjárást tartotta. A tatárjárás idején az alföldi és a mezőföldi besenyő településcsoportok is nagy mértékben elpusztultak.

⁵ PÁLÓCZI HOTVÁTH ANDRÁS: *Hagyományok, kapcsolatok és hatások a kunok régészeti kultúrájában*. Karcag, 1994. 10–12.

⁶ GYÖRFFY GYÖRGY: i. m. 138, 146–149, 163–164.

A közvetlenül a tatárjárás előtt, 1239-ben beköltöző, 1241-ben az országból kivonuló, majd 1246-ban újra beköltöző kunok asszimilációs folyamatával történeti, régészeti és nyelvi források segítségével többen is foglalkoztak. A magyarországi kun társadalom átalakulását, a nemzetségi szervezet területi szervezetté fejlődését GYÓRFFY GYÖRGY vizsgálta. Megfigyelése szerint a nemzetségi társadalom felbomlásának folyamata a XIV. század közepe táján mutatható ki, amikor a kereszténység tényleges felvétele is megtörtént, és az állandó települések is kezdtek megszilárdulni. A kun nemesség, a „kapitányok” rétege a nemzetségi birtokokat igyekezett kisajátítani, magánbirtokká alakítani, a szabad köznép pedig egyre inkább elszegényedett, egy része szolgasorba süllyedt. A területi szervezet egységei, a székek a XV. század elejére alakultak ki.⁷ Ezek a társadalmi változások jelzik a kunok végleges betagozódását a magyarországi feudális társadalomba. De vajon ez teljes beolvadást jelentett-e?

A magyarországi kun társadalom kutatásában szerencsés adottság, hogy forrásanyagunk lényegesen gazdagabb, mint a honfoglalás kori és kora Árpád-kori népek esetében. Sőt, a kunok példája analógiaként jól hasznosítható a honfoglaló magyarok társadalmának kutatásában, a letelepedés, kereszténnyé válás és az európai beilleszkedés vonatkozásában. A honfoglaló magyarok és a kunok történeti helyzete és körülményei között természetesen jelentős különbségek is vannak. Amikor a magyarok a Kárpát-medencébe költöztek, a IX. század végén itt nem volt egységes állam, sűrű népesség, fejlett földművelés, megszilárdult településhálózat. Közép- és Kelet-Európa népeinek kereszténnyé válása még a kezdeteknél tartott. Ezzel szemben a kunok a XIII. században egy jól szervezett, fejlett keresztény királyságba költöztek be.

A kunokra vonatkozóan az írott forrásokon kívül rendelkezésünkre állnak jelentős régészeti és ikonográfiai források is. Az utóbbi három évtizedben különösen a régészeti kutatások eredményei számottevőek. A régészeti adatok segítségével a kunoknál mintegy 100-150 éven keresztül kimutatható a hagyományos steppei kultúra továbbélése és nyomon kísérhetők az asszimilációs folyamat egyes szakaszai.⁸

⁷ Uo. 294–298.

⁸ SELMECZI, L.: Angaben und Gesichtspunkte zur archäologischen Forschung nach den Kumanen in Komitat Szolnok. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, II. Szeged, 1971. 187–197; PÁLÓCZI HORVÁTH, A.: Situation des recherches archéologiques sur les Comans en Hongrie. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 27 (1973) 201–209; PÁLÓCZI HORVÁTH, A.: L’immigration et l’établissement des Comans en Hongrie. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 29 (1975) 313–333.; PÁLÓCZI HORVÁTH, A.: Steppe traditions and cultural assimilation of a nomadic people: the Cumanians in Hungary in the 13th-14th century. In: *Archaeological Approaches to Cultural Identity*, ed. by S. SHENNAN, One World Archaeology 10. London, 1989, 291–302. PÁLÓCZI HORVÁTH ANDRÁS: *Hagyományok, kapcsolatok és hatások a kunok régészeti kultúrájában. Traditions, connections and influences in the archaeological culture of the Cumanians*. Karcag, 1994. 6–12.

Szintén új régészeti adatok segítségével tudjuk megvilágítani a kunok letelepedési folyamatát, a nomád életmód felhagyását. A kunokra vonatkozó ismereteink így újabb történeti példával gazdagítják az egykori steppei nomádok letelepedési folyamatának vizsgálatát. (A magyar történetírás ismert klasszikus eredménye e téren SZABÓ ISTVÁN összehasonlító elemzése öt, XVII–XIX. századi eurázsiai steppei nép – baskírok, kirgizek, tatárok, kalmükek, türkmének – letelepedéséről.⁹)

A kunok a Magyarországra telepedés után mintegy fél évszázadon keresztül viszonylagos önállóságot éltek, háborítatlanul éltek saját életüket, belső ügyeiket önmaguk intézték. Így steppei műveltségüket, hitvilágukat, hagyományos szokásait is jobban megőrizhették. Autonómiájukat a IV. Béla királlyal kötött megállapodás szabályozta, szállásterületük is ennek megfelelően alakult ki az Alföldön. Mintegy 8000-8500 km² területet foglaltak el a Tiszántúlon a Berettyó (Túr) folyótól a Temesig, a Duna-Tisza közén Cegléd és Nagykőrös környékétől Szabadkáig és a Mezőföldön. Életükben az 1279-1280-as esztendőket jelentettek fordulópontot. 1279-ben megtörtént a kun ügyek közjogi rendezése (kun törvények), ami biztosította kiváltságaikat, de a kunok is ígéretet tettek, hogy alkalmazkodnak az ország törvényeihez, szokásaihoz és ténylegesen felveszik a kereszténységet, etnikai különállásukat pedig ennek fejében a hatalom nem veszélyezteti. A nemzetségek és nemzetségi ágak szerinti megtelepedés a kun közösségek fennmaradását biztosította hosszú időn keresztül. 1280-ban az elégedetlen kunok lázadása, vereségük (Hód-tavi csata), majd egy részüknek az országból való kivonulása ugyan nagy megrázkódtatást jelentett, de a kun népesség betagozódása a magyar társadalomba ezután békés körülmények között folytatódott.

A XIII. század második felében a kun könnyűlovas segédcsoportok fontos szerepet játszottak a magyar király Stájerországba, Ausztriába, Morvaországba, Csehországba vezetett hadjárataiban, egészen a XIV. század közepéig jelentős katonai erőt képviseltek. A kun előkelők (*principales, domini*) és nemesek (*nobiles*) kötelesek voltak a királlyal hadba vonulni és a magyar főurakhoz és nemesekhez hasonló jogokat élveztek. Ez a vezető réteg, amely jó ideig a kun hagyományok és kiváltságok legfőbb őre volt, a XIV. század közepe táján kezd hasonlítani a magyar birtokos réteghez és a nemzetségi birtokokat igyekszik feudális magánbirtokká alakítani.

Ez a társadalmi réteg hagyta ránk a XIII–XIV. századi kun régészeti leletek legjellegzetesebb csoportját, a pogány rítusú, magányos sírokat. Ezek a sírok a beköltözés utáni első két nemzedék temetkezései, legkésőbb a XIV. század elején kerültek földbe. A sírmellékletek között dominálnak a steppei eredetű keleti tárgyak, a

⁹ SZABÓ ISTVÁN: *A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XIV. század)*. Budapest, 1966. 14–25.

végző soron belső-ázsiai gyökerű lovasnomád kultúra emlékei (54%). Ilyenek elsősorban a lószerszám és a fegyverzet tárgyai: zabla, kengyel, hevedercsat, nyeregdiszító csontlemez, nyílhegyek, tegezmerevítő, szablya, sisak, sodronying, páncéllemezek, kés, fenőkö. A női viseletben ide sorolhatók egyes jellegzetes steppei ékszerek, amelyekhez hasonlókat a korabeli kun halotti szobrokon is ábrázolnak (fejdíszek, fülbevalók, nyakperecek). A sírmellékletek második csoportja – főként viseleti ötvöstarjak – bizánci hatást tükröz (14%), ami a kunok tatárjárás előtti intenzív bizánci-balkáni kulturális kapcsolatairól tanúskodik. Mindkét művelődési kör tárgyai az első nemzedék sírjaiban dominálnak. A sírmellékletek harmadik csoportja nyugati jellegű, magyar vagy nyugat-európai eredetű (10%): egy-egy közelharc fegyver (bárd, kétélű kard), lovagi övek. Ezek főként a második nemzedék temetkezéseiben találhatók, jelzik, hogy a hagyományos steppei kultúra átalakulása elkezdődött. Jelentős százalékarányt képviselnek a nem vagy nehezen meghatározható, egyik csoportba sem besorolható tárgyak (22%).¹⁰

A Magyarországon megtelepült kunok egy idő után elvesztették közvetlen kapcsolatukat a steppei kultúrával. A XIV. századi szállástemetőkben egyre ritkábban lehet találni keleti eredetű tárgyakat, és a régi hitvilág nyomai a temetkezési szokásokban egyre kevésbé fellelhetők. Ezekben a temetőkben a XIV. század közepe táján megjelennek a kun vezetőréteg sírjai (*comes, capitaneus*), amelynek tagjai elhagyták a településen kívüli családi temetkezési helyeiket és a pogány rítus jellegzetes elemeit (lóval, lószerszámmal, fegyverekkel való temetkezés) és a továbbiakban „keresztény módra”, a király és az egyház elvárásainak megfelelően temetkeztek. A temetkezési szokások megváltozása jelzi, hogy a kun vezetőréteg döntő lépést tett meg a vallási és kulturális beolvadás felé. A régészeti anyag megengedi azt a feltételezést, hogy ebben az átmeneti időszakban a kunok kultúrája kétarcúvá vált.

A XIV. század második felében felgyorsult az asszimilációs folyamat. Az önálló kun haderő jelentősége csökkent, majd lassanként véget ért. Utoljára Nagy Lajos korában hallunk a keresztény szokások betartatásáról, utána mindez természetessé válhatott. Az Anjou-kori társadalmi-gazdasági változások legfőbb eredménye az életmódváltás volt, az állandó települések kialakulása. A XV–XVI. századi településmaradványok, bár az asszimilációs folyamat előrehaladottabb szakaszából származnak, számos archaikus vonást őriztek meg a települési és gazdasági szerkezetben (állattartás és földművelés aránya, tenyésztett állatfajok megoszlása, beltelek szerkezete, gazdasági épületei stb.).

¹⁰ PÁLÓCZI HORVÁTH ANDRÁS: *Hagyományok ...* 141–170.; PÁLÓCZI HORVÁTH ANDRÁS: Az etnikai különállástól az integrációig. A kunok régészeti hagyatékának tanulságai. In: *Autonóm közösségek a magyar történelemben*. Szerk.: BÁNKINÉ MOLNÁR ERZSÉBET. Kiskunfélegyháza, 2003. 80–86.

Az ikonográfiai források (a Szent László-legenda ábrázolásai) és a régészeti leletek szerint a hagyományos kun viselet még hosszú ideig fennmaradt, a XV. század elején még élt, a XIII–XIV. század folyamán a magyar viseletre is nagy hatással volt. A középkor folyamán a viseletnek nagy jelentősége volt, etnikai és társadalmi azonosítást fejezett ki. A kun viselet közel két évszázados továbbélése az etnikai öntudat jele.

A nyelv és a vallási képzetek változását a névtudományi kutatások eredményei jelzik. A XIII. század végén még csak elvétve találkozunk a forrásokban keresztény nevű kunokkal, a XIV. század közepéig a kun személyek többsége kipszak-török pogány nevet viselt (pl. 1279: Tolon 'telihold'; 1290: Aydua 'felkelő hold'; 1290: Arbuz 'görögdinnye'; 1333: Buzkan 'buzogány').¹¹ A XIV. században a pogány személynevek egyre ritkábbá válnak, és túlsúlyra jutnak a keresztény nevek. A személynévadás szokásának megváltozásában a XIV. század közepe jelentett fordulópontot, nyilvánvaló összefüggésben a kereszténnyé válással. A XIV. század végén megjelennek a kételemű nevek: a keresztény személynévhez gyakran pogány kun megkülönböztető név társult (1395: Besemihály szállása, Csorbajános szállása).¹² A Miatyánk fordítása tanúsítja, hogy a XVI. század második felében még mindig élt a kun nyelv. Ezt megelőzően, feltevésünk szerint, a kunok mintegy 200 éven keresztül kétnyelvűek lehettek.

Az oszmán-török hódítással az asszimiláció új, végső szakasza következett be a kunok számára. A hadjáratok pusztításai, a falupusztásodás, a belső migráció a népesség keveredését idézte elő a hódoltságban. A kunok etnikai és nyelvi beolvadása a XVII. század folyamán következett be. Mindez nem jelentette azonban az etnikai közösség teljes felmorzsolódását: az önálló származástudat és a kiváltságok emléke fennmaradt, és a XVIII. században új erőt adott egy polgári típusú fejlődéshez a magyarság egyik legjelentősebb néprajzi csoportja számára. A kunság népi kultúrájának, tájnyelvének, embertani arculatának kutatása hozhatja felszínre azokat a sajátos elemeket, amelyek mégis megőrződtek eredeti kultúrájukból, és a kunok által hozott keleti örökséget jelentik Magyarországon.

¹¹ RÁSONYI, L.: Les anthroponymes comans de Hongrie. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 20 (1967) 135–149.; PÁLÓCZI HORVÁTH ANDRÁS: *Besenyők, kunok, jássók*. Hereditas, Budapest, 1989. 94.

¹² PÁLÓCZI HORVÁTH, A.: *Steppe traditions ...* 296.; PÁLÓCZI HORVÁTH ANDRÁS: *Besenyők, kunok ...* 97.